УДК 811.161.2’373.23

НОМІНАЦІЯ ДИТИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Семиряк В.Д., к. філол. н., доцент

Запорізький державний університет

Стаття присвячена аналізові номінацій дитини в українській літературній та розмовній мові з точки зору внутрішньої форми як засобу вираження національної самобутності в мовному членуванні світу. Особливість способу номінації дитини за віком полягає у називанні характерної для певного періоду її розвитку дії.

Ключові слова: внутрішня форма слова, мотивуюча ознака, етимологія, етимон, девіват, етнолінгвістика.

Семиряк В.Д. НОМИНАЦИЯ РЕБЕНКА В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ / Запорожский государственный университет, Украина

Статья посвящена анализу номинаций ребенка в украинском литературном и разговорном языке с точки зрения внутренней формы как средства выражения национальной специфики в языковом членении мира. Особенность способа номинации ребенка состоит в назывании характерного для определенного периода его развития действия.

Ключевые слова: внутренняя форма слова, мотивирующий признак, этимология, этимон, дериват, этнолингвистика.

Semyryak V.D. THE CHILD’S NOMINATION IN UKRAINIAN LANGUAGE / Zaporizhzhya State University, Ukraine

The article is devoted to the analysis of the child’s nomination in Ukrainian literary and colloquial language in the aspect of inward form as means of a national manifestation in a language world devision. The peculiarity of the child’s nomination is in calling typical for a definite period of it’s development action.

Key words: inward form, motivating feature, etymology, etymon, derivate, ethnolyngwistics.

Пізнаючи себе, людина позначала мовними засобами й таку важливу ознаку свого буття, як вік – тривалість життя і період у розвитку. Через понятійну обмеженість семантичне поле віку людини не відзначається чисельністю номенклатурних одиниць, майже половину з яких становлять лексеми на позначення дитячого віку [1, 60]. Останні складають переважну більшість і в номінації дитини, що пов’язане з тривалістю зазначеного періоду розвитку, а також відсутністю єдиних критеріїв вікової періодизації як у наївній, так і науковій картині світу українців та й інших народів.

На розгалуженості номінації дитини, безперечно, позначилися й позалінгвальні чинники – етнопсихологічні настанови, традиції та морально-етичні обмеження. Залучення до аналізу не лише ядерної, а й периферійної лексики зазначеної лексико-семантичної групи, розгляд її з точки зору внутрішньої форми (похідні та композити) чи етимології (слова з утраченими мотиваційними зв’язками) дозволить краще збагнути спосіб номінації, властивий українському менталітетові.

Під внутрішньою формою (ВФ) слова розуміють семантичну й структурну співвіднесеність складових морфем слова з іншими морфемами цієї мови; це ознака, покладена в основу номінації при творенні нового лексичного значення слова [2, 85]. Вибір такої ознаки, як відомо, не завжди зумовлюється її сутністю. Це може бути “прикметна ознака, що впадає мені у вічі”, як зауважував при визначенні природи назви Л.Фейєрбах. Мотивуюча ознака залежить від світоглядних орієнтирів носіїв мови, на що вказували дослідники ВФ слова В.фон.Гумбольдт, Л.Вайсгербер, О.О.Потебня та ін. Саме тому ВФ слова є засобом вираження характерних особливостей відтворення сегментів навколишньої дійсності у мовних знаках [3, 133].

Номінація дитини вже почасти вивчалася з точки зору номенклатури назв у літературній мові [4], зіставлення з відповідниками російської та англійської мов [1], словотворчих і морфонологічних моделей [5], проте в етнолінгвістичному аспекті спеціально не досліджувалася.

Мисленнєве відображення поняття дитина знайшло своє втілення у слові дитина, концептуальне (денотативне) значення якого витлумачується як “1)маленька дівчина або хлопчик” (СУМ, V, 287). Ця лексема є гіперонімом у зазначеній мікросистемі стосовно видових назв недорослості, а також номінацій за іншими характерними ознаками дитини. Відображаючи системність організації лексичного складу мови, слово дитина є водночас гіпонімом до інших вікових назв людини як втілення семи недорослість, що вирізняється на тлі інших номенів, які об’єднуються поняттями “дорослий”, “літній”, “старий”.

Слово дитина – це дериват, твірною основою якого могла б бути множинна форма – діти (варто згадати, що форми множини були первинними при творенні етнонімів, етнохоронімів, предметних назв із значенням збірності, порівн.: татари > татарин, кияни > киянин, квасоля > квасолина). Проте у давньоруській мові дѣтина означало "молодий чоловік" (СДРЯ, ІІІ, 166), що закріпилося в російській мові, щоправда з іронічним конотатом – детина. Отже, твірною основою слід вважати дит/я, хоча в сучасній українській мові воно вживається як зменшувально-пестливе до стилістично нейтрального дитина. На користь висловленого припущення говорить і той факт, що в давньоруський період існували саме ця форма із значенням однини та церковнослов'янізми, що містять звукосполучення [шт′]: дѣтище, дѣтищь і дѣтичь (СДРЯ, ІІІ, 166-167). У множині їм відповідала форма дѣти.

Краще зрозуміти словотвірний процес дозволяють дані про етимологію слова: дитя (др. дѣтя, стсл. дѣтишть, псл.* detę дитина походить з *detent (< dhoitent) "годоване груддю", пов'язаного з псл. * dojiti, укр. доїти; и на місці ѣ у східнослов'янських мовах пояснюється асиміляцією до суфіксального и: дѣтина > дитина... (ЕСУМ, 2, 79).

Розбудова мікросистеми "дитина" зумовлена чи не найперше неозначеністю в узагальненому слові такої важливої ознаки, як стать, оскільки іменник дитина лише за морфологічними ознаками належить до жіночого роду. Розрізнення дітей за статтю ніколи не було байдужим ні для родини, ні для суспільства: в минулому майбутнім жінкам і чоловікам відводилися ще більш відмінні соціальні ролі, ніж сьогодні. Вживання слова дитина на позначення обох статей пояснюється, можливо, тим, що ним називають також ембріональний та плацентарний періоди – ще не народжене створіння, стать якого колись залишалася таємницею аж до появи його на світ. Крім того, однокореневим д и т я позначають і малюків тварин, статеві ознаки яких слабо виражені або й не становлять жодного інтересу. До того ж лексема дитина є компонентом іншої парадигми: батько/мати (батьки) – дитина "син або дочка незалежно від віку" (СУМ, V, 287).

Отже, розвиток мікросистеми відбувався шляхом заповнення лакун потрібними мовцям знаками, що відображають пізнані суспільством сутності. Стать дитини при збереженні семи недорослість виражена у парі видових назв: дівчинка – дитина жіночої статі (СУМ, ІІ, 298) і хлопчик – дитина чоловічої статі (СУМ, ХІ, 85).

Суфікси –к- та –чик, звичайно виразники зменшувально-пестливого відтінку, трансформувалися в конституанти лексичного значення, що є закономірним відображенням у мові зворушливо-ніжного ставлення українців до дитини (за кількістю демінутивів слова дитина українська мова значно перевершує російську та англійську мови) [2, 61]. Кожна пара (дівчина – дівчинка і хлопчик – хлопець) розрізняє денотати за віковою ознакою.

Словотвірний аналіз деривата дів/чин/к/а < дів/ч/ин/а не розкриває внутрішньої форми слова, бо не дає уявлення про мотиваційну ознаку, що лягла в основу назви. Ознака ж ця, за більш прийнятною версією, є тією ж, що і в слова дитя > дитина, бо обидві лексеми розвинулися з одного етимона "псл. *dě̆va "дівчина" походить з * doi – ua, для якого реконструюється первинне значення "здатна годувати груддю" або "яка ссе"...; іє *dhē(i) – "ссати; годувати груддю", з яким пов'язане також псл. * dojiti, * detę, укр. доїти, дитя... (ЕСУМ, 2, 85). Зауважимо, що найперша мотиваційна ознака була назвою дії.

Слово хлоп-чик більш прозоре за внутрішньою формою, що проступає вже при словотвірному аналізі. Утворене воно від хлоп[1] "1)дорев., зневажл. Селянин, мужик взагалі або кріпак" (СУМ, ХІ, 83), але, мабуть, через посередництво слова хлопець, бо є зменшувально-пестливим стосовно нього.

Якщо сема "недорослість" основна у значенні лексеми д и т и н а, то чому стали можливими вирази "мала дитина", причому не лише у мовленнєвій практиці, а й у тлумаченнях на зразок: "маля – розм. маленька дитина" (СУМ, ІV, 613) або "малюк – розм. мала дитина (там же)? На наш погляд, тут позначився вплив другого значення слова д и т и н а – "син або дочка незалежно від віку", яке може потребувати уточнення віку. Порівняйте: малі, чималі, дорослі, розм. великі діти. Кажучи "мала дитина" чи "малі діти", ми знов-таки вдаємося до двозначності: 1) невеликий розміром, незначний величиною; протилежне великий; 2) невеликий віком (переважно про дітей; малолітній (СУМ, ІV, 606-607). Це близькі поняття, які в українській мові так і не набули різнооформленості як, скажімо, в англійській мові – small і little. З етимології слова, яка сягає праіндоєвропейської мови (іе. * mōl / mēlo – "малий", з яким іноді пов'язується також псл. * molti "молоти", укр. молоти – (СУМ, ІІІ, 371), можна зробити висновок, що первинним було значення "невеликий розміром", що підтверджують зіставлення з іншими індоєвропейськими мовами, напр., лат. malus "поганий, нікчемний" (< "малий, недостатній").

Поняття "дитина" безпосередньо означено і в старослов'янській за походженням назві чадо (*іе Kendo; порівн. нім. Kind), яке в сучасній українській мові вживається лише з певними стилістичними настановами.

Інші складові номінації дитини розвинулися в процесі задоволення потреби в конкретизації семи "недорослість". Особливістю їх найменування є те, що їх внутрішня форма вмотивовується назвою ознаки, характерної для певного віку дитини (виняток складають розм. се/літок і перволіток (СВ, 105). Основними у назвах дитини за віком є новонароджене, немовля, розм. дошкільня, школяр (-к-а), почасти підліток, недоліток, рідк. підросток. Крім них, мовна система виробила назви на позначення інших, перехідних чи часткових періодів.

Спеціальної назви дитини в лоні матері, окрім досить об'ємного за значенням слова плід, українська мова не виробила, що, можливо, пов'язане з табу на розмови про таїнство виношування й народження дитини. У наївній картині світу мовців, на відміну від наукової, склалося уявлення, що життя розпочинається з народження, адже й відлік віку починається з нього (про померлу підчас пологів чи невдовзі по них дитину кажуть: "воно ще й не жило"). Отже, словом д и т и н а називають, як уже зазначалося, й ненароджену дитину.

Наймолодшу за віком дитину позначено прозорим за внутрішньою формою композитом новонароджений (-а, -е) – у знач. імен. Людина, яка недавно або тільки що народилася (СУМ, V, 436). Це поняття передається в розмовній мові зменшувально-пестливими дериватами слова маля >малятко> маляточко; маленя (< маленьке) > маленятко; малишка, малишок, манушечка; церк. младенець.

Інші назви дитини за віком, що конкретизують сему "недорослість" опосередковано, мають здебільшого прозору внутрішню форму, вмотивовану назвою однієї з таких ознак: У м і н н я г о в о р и т и: немовля – дитина, яка ще не вміє говорити; грудна дитина (СУМ, V, 338), тобто дитина від народження до приблизно 1,5 року; щебетунчик (щебетушечка) – (2) той, хто швидко, жваво говорить, розмовляє (СУМ, XI, 577); часто про дитину, яка щойно навчилася говорити або навчається і отримує задоволення від самого процесу говоріння. Обидва деривати вмотивовані назвами відповідних дій.

С п о с і б п е р е с у в а н н я: розм. рачкун (СВ, 104) < ходить рачки або рачкує; розм. повзуня (СВ, 105) < повзає; жарт. гопка (Грінч., II, 309) < вигук гоп – наслідування звуку при стрибку; розм. плигунець (СВ, 105) < розм. плигати; розм. брикун, брикунець, брикунчик (СВ, 104) < брикати. Всі вони позначаються через назву руху малолітньої дитини.

В д а ч а: розм. плаксун, плаксивець (СВ, 105) < плакати; розм. пискля (СВ, 105) < писк (пищати) – "плакати"; розм. сопулько, сопусько < сопти (про немовля що спокійно й подовгу спить).

О с о б л и в о с т і в и г о д о в у в а н н я: розм. пригрудча (СВ, 105), розм. сосунок, сосунчик (СВ, 105) < сосати; розм. смоктунець, смоктунчик (СВ, 105) < смоктати; розм. кашоїд (СВ, 104).

З о в н і ш н і с т ь (переважно зріст та повнота): ангелятко – перен., розм. про дівчинку або хлопчика, які відзначаються своєю красою, невинністю, ніжністю (СУМ, I, 44); розм. коношок – пестл. мала дитина (ЕСУМ, 2, 553) і розм. опецьок (Грінч., III, 47), внутрішня форма яких не з'ясована; розм. пузанчик (СВ, 105) і розм. карапуз "пузань, капшук" (про дитину)... "низькоросла людина" – запозичення з тюркських мов; тур., крим.-татар. Karbus "кавун..." є тим самим словом, фонетичний варіант якого відбився в укр. гарбуз; зміна б>п (гарбуз > карапуз) сталася внаслідок зближення з пузо (ЕСУМ, 2, 386).

В и д о д я г у ч и й о г о в і д с у т н і с т ь: розмовні короткоштанько, куцоштанько, безштанько (СВ, 104); розм. голопупик (СВ, 104); голопуцьок – складне утворення з основ прикметника голий та іменника пуцька "чоловічий член" (ЕСУМ, 1, 554); розм. голуцванок – безпере пташеня, дитина – складне утворення з основи прикметника голий і двох варіантів неясного другого компонента, паралельне до голопуп, голопуцьок (ЕСУМ, 1, 555).

С т а н з д о р о в'я ч е р е з х а р а к т е р н и й п р о я в н е ж и т і: розмовні смаркач (шмаркач) < шмаркати; соплій, шмарля, невтриніс – (СВ, 104-105).

Як свідчить наведений матеріал, що не претендує на вичерпність, у номінаціях дитини сема "недорослість" лише зрідка є мотиваційною ознакою. Частіше вона проступає через назву характерної для певного віку дитини рису в дериватах переважно з дієслівними твірними основами чи меншою мірою у прозорих за внутрішньою формою композитах. У семантичному плані аналізованій лексиці притаманна органічна злитість сем "малий за розміром" і "малий за віком".

Вивчення номінації дитини не можна вважати повним без залучення до аналізу лексики із значенням "син або дочка незалежно від віку", що може бути предметом спеціального дослідження.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Грін.	Словарь української мови. Зібрала редакція журналу "Киевская старина". Упорядкував з дод. власного матеріалу Б.Грінченко. – Т.1-4. - К., 1907-1909 (репринтне видання 1997р.).
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К., 1982-1989. – Т.1-3.

СДРЯ Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв): В 10т. – М., 1988 - 1997. - Т. III. – 510 с.

СВ О.С.Вусик. Словник українських синонімів. – Дніпропетровськ, 2000. – 423с.

СУМ Словник української мови: В 11т. – К., 1970-1980. – Т.1-11.

ЛІТЕРАТУРА

1. Матвєєв В.І. Зіставна характеристика лексико-семантичної групи найменування дітей за віком (на матеріалі російської, української та англійської мов) // Мовознавство. – 1985. - № 2. – С.60-64.
2. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия. – 1990. – 682с.
3. Бойчук В. Внутрішня форма як засіб вираження національної самобутності у мовному членуванні світу // Слов'янські мови в їх історичному розвитку. Збірник наукових праць, присвячених пам'яті професора С.П.Самійленка: У 2 частинах. – Запоріжжя, ЗДУ. – Ч.ІІ. – С.133-135.
4. Матвєєв В.І. Іменники на позначення дитячого віку // Культура слова. – 1984. – Вип.27. – С.48-53.
5. Федурко М. "Кліпають із пітьми оченята". Етнолінгвістичний аспект морфонологічних характеристик назв недорослості // Українська мова та література. – 2001. – №2. – С.10-11.